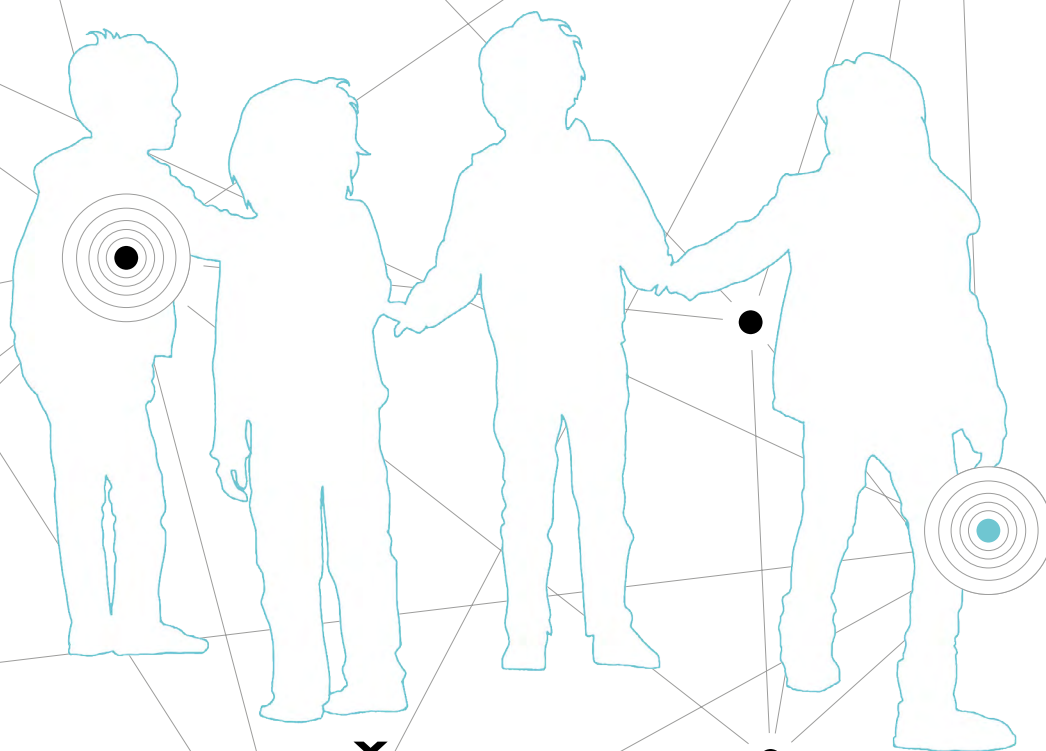

Potencialita dětí v náhradní rodinné péči

... od očekávání
k autonomii

Karel Řezáč

POTENCIALITA DĚTÍ

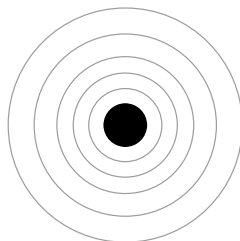
V NÁHRADNÍ RODINNÉ PÉČI

Věnováno naší Andělce.

POTENCIALITA DĚTÍ V NÁHRADNÍ RODINNÉ PÉČI

... od očekávání k autonomii

Karel Řezáč

**FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY
V PLZNI**

Potencialita dětí v náhradní rodinné péči

... od očekávání k autonomii

Karel Řezáč

Recenzenti:

doc. PhDr. Adéla Mojžíšová, Ph.D.

doc. PhDr. Pavel Navrátil, PhD.

Vydání publikace bylo schváleno Vědeckou redakcí
Západočeské univerzity v Plzni.

Příprava publikace byla podpořena z projektu "Vybrané sondy
z prostředí sociálně ohrožených jedinců", SGS-2021-013.

ISBN 978-80-261-1074-3

ISBN 978-80-261-1073-6 (brožovaná vazba)

DOI <https://doi.org/10.24132/ZCU.2022.10743>

© Západočeská univerzita v Plzni, 2022

Mgr. Karel Řezáč, Ph.D., 2022

Poděkování

Na tomto místě bych rád vyjádřil své obrovské díky především svému školiteli Pavlovi Navrátilovi a také Liborovi Musilovi. Oběma vám vděčím za již několik let inspirace, předaných znalostí a osvojených dovedností. Pevně věřím, že dále ponesu a předám tento váš cenný odkaz, který ve mně již navždy zůstane. Také bych zde rád vzpomenul všechny své kolegy, ať akademické, či ty z praxe. Jedině tímto spojením mohla vzniknout tato práce, která snad přináší nové poznání opírající se o zkušenosti i moudrosti z obou těchto oblastí, jež více než 6 let tvořily neodmyslitelnou součást mého života a já pevně věřím, že tomu tak bude i nadále.

Dále děkuji všem respondentům, kteří byli ochotni podělit se o vlastní prožitky a zkušenosti v zájmu mého bádání. Rovněž děkuji svému blízkému příteli Lukášovi, který mi (ač nezáměrně) pomohl správně porozumět jednomu z klíčových konceptů této původně disertační práce a následně i knihy. Je to důkazem toho, že i zdánlivě obyčejné posezení u piva a na první pohled banální doporučení antiutopického sci-fi románu, může být nesmírnou a významnou inspirací. Snad i o této knize bude jednou někdo mluvit při hospodském či jiném dýchánku, doporučí ji a změní tím život někoho dalšího k lepšímu. Mé díky patří také naší rodině a všem blízkým i vzdáleným, kteří mi byli po dobu psaní této práce neméně významnou oporou.

Děkuji též Honzovi Váněmu a Aleně Pařízkové, jelikož nedojít na mé kariérní cestě k setkání s nimi, má disertační práce by se dost možná do této knižní podoby nikdy nedostala. Mimo to vám oběma děkuji za to, že můžu dělat práci, která mě baví a naplňuje.

I cannot omit to mention Anna Gupta, Frank Keating, and Diana Allen. You all have my thanks for the experience that such great people with open hearts and minds do not live only in the Czech basin, but we can find them also on the other side of the English Channel, in the UK. Thank you for enriching my life with the beautiful memories of the few months with you. I hope, and I believe they were not the last. I must also thank my friend Helen for her help and for improving my English during my study.

A závěrem chci nejvíce a celým svým srdcem poděkovat své ženě Martině, která byla natolik otevřená odhodlání překonat všechny překážky, které nám mé i její studium přinášelo, že jsme se z toho v průběhu toho všeho našeho studování nakonec vzali. Děkuji za všechnu Tvou podporu, energii, radost i lásku.

Obsah

Úvod	1
1 Formulace výzkumného problému	7
1.1 Životní situace dítěte v náhradní rodinné péči	8
1.2 Současné pojetí náhradní rodinné péče v České republice	10
2 Očekávání	15
2.1 Psychologická perspektiva	17
2.1.1 Očekávání jako činitel	23
2.1.2 Očekávání jako motivace	28
2.1.3 Očekávání jako emoce	32
2.2 Sociologická perspektiva	36
2.2.1 Očekávání jako součást sociální role	36
2.2.2 Očekávání jako součást sociálního systému ..	42
2.3 Perspektiva sociální práce	49
2.3.1 Sociální fungování	50
2.3.2 Indukce rolí	53
2.4 Proces očekávání jako vztah expektací a expektancí ..	58
3 Capability approach	61
3.1 Humanita versus technicita	63
3.2 Pojetí sociálního blahobytu	71
3.3 Východiska capability approach	73
3.3.1 Proč capability approach?	80
3.4 Duální pojetí capability approach	83
3.4.1 Pojetí Amartya Sena	83
3.4.2 Pojetí Marthy Nussbaumové	88
3.5 Využití capability approach v sociální práci	91

3.5.1	Capability approach a sociální fungování	94
3.5.2	Capability approach a typické přístupy sociální práce	99
4	Dospívající dítě	111
4.1	Změny spojené s dospíváním	114
4.1.1	Biologické změny	115
4.1.2	Kognitivní změny	118
4.1.3	Emocionální změny	121
4.1.4	Psychosociální změny	124
4.2	Znevýhodnění dětí a dospívajících	128
4.3	Využití capability approach u dospívajících dětí	133
4.3.1	Specifika dětských potencialit	136
5	Náhradní rodinná péče	148
5.1	Formy náhradní péče o děti	150
5.1.1	Rodinné formy péče	151
5.1.2	Ústavní formy péče	165
5.2	Specifika dětí v pěstounské péči	171
5.2.1	Nepříznivé zážitky z dětství	172
5.2.2	Porucha citové vazby	174
5.2.3	Syndrom CAN	177
5.2.4	Další specifika	179
5.3	Potenciality dospívajících dětí v náhradní rodinné péči	181
6	Sociální pracovník	188
6.1	Role sociálního pracovníka	189
6.2	Role sociálního pracovníka náhradní rodinné péče ..	192
6.3	Doprovázení pěstounských rodin	194
6.3.1	Role pracovníka OSPOD	195
6.3.2	Role klíčového pracovníka	198
7	Metodika výzkumu	203
7.1	Dílčí výzkumné otázky	204
7.1.1	Formulace dílčích výzkumných otázek	205

7.2	Strategie výzkumu	208
7.3	Výzkumný přístup	211
7.3.1	Deduktivně kvalitativní analýza	212
7.4	Metoda sběru informací	219
7.4.1	Metoda sběru kvantitativní fáze výzkumu	219
7.4.2	Metoda sběru kvalitativní fáze výzkumu	222
7.5	Výzkumný vzorek	225
7.5.1	Výzkumný vzorek kvantitativní fáze výzkumu ..	225
7.5.2	Výzkumný vzorek kvalitativní fáze výzkumu ..	229
7.6	Etika výzkumu	232
7.7	Způsob vyhodnocení získaných informací a zpracování dat	235
7.7.1	Způsob vyhodnocení a zpracování kvantitativní fáze výzkumu	236
7.7.2	Způsob vyhodnocení a zpracování kvalitativní fáze výzkumu	239
8	Interpretace	244
8.1	Prezentace výsledků kvantitativní fáze výzkumu	245
8.1.1	Analýza charakteristiky výsledného výzkumného vzorku	246
8.1.2	Proporce významů jednotlivých potencialit ...	250
8.1.3	Kolektivní a individuální potenciality	259
8.1.4	Vizualizace a analýza slovního mraku potentialit	262
8.2	Interpretace výsledků kvalitativní fáze výzkumu	269
8.2.1	Rodina, vztahy, zdraví a pochopení	270
8.2.2	Vztahy expektací a expektancí v širších souvislostech	276
8.2.3	(Ne)podmíněné rozhodování dětí v NRP	281
8.2.4	Vztah autonomie a expektancí	285
8.2.5	Míra motivace rozhodovat v závislosti na možnostech	292
8.2.6	Jaká role, takové emoce	296

Závěr	302
Doporučení pro praxi, teorii a další zkoumání	306
Zdroje	312
Anotace	340
Annotation	341
Abstrakt	342
Věcný rejstřík	347
Jmenný rejstřík	352
Seznamy	360
Seznam schémat	360
Seznam tabulek	360
Seznam grafů	361
Seznam obrázků	362
Seznam příloh	362
Přílohy	363
Příloha 1	364
Příloha 2	370
Příloha 3	373
Příloha 4	374
Příloha 5	375
Příloha 6	376
Příloha 7	377

Úvod

„*Odvaha nás vyšle na cestu, pokora nám ukáže cíl.*“

Pavel Kosorin

Vždy, když se hovoří o dětství, vybavím si tři věci. První z nich je proslulá kniha *Malý princ* od Antonia de Saint-Exupéryho, která je podle některých analytiků rozhovorem autora v podobě postavy pilota se svým vlastním vnitřním dítětem ztělesněného do Malého prince. Mimo to mi postava Malého prince připomíná uklidňující ukolébavku s názvem *Princi můj maličký spi*, kterou mě má maminka v dětství uspávala. Druhou mou asociací tohoto slova jsou mé profese. Ať již 7 let pracovní dráhy sociálního pracovníka náhradní rodinné péče či zatím relativně krátká počínající kariéra vyučujícího vysokoškolského studijního programu sociální práce. Obojí je pro mě s dětstvím neodmyslitelně spojeno. Doprovázení pěstounských rodin, pedagogická činnost, rodičovský (někdy možná spíše sourozenecký) přístup ke studentům i vědecké zkoumání toho, co je pro děti (nejen) v náhradní rodinné péči nejlepší, to vše vnímám jako podstatu své práce. Poslední třetí věc je abstraktní. Popsal bych jí jako pocit spojující bezbrannost, nevinnost a citlivost. Právě tento pocit byl mou motivací, když jsem v začátcích svého vysokoškolského studia orientoval svou profesní identitu sociálního pracovníka a akademika směrem k ohroženým dětem.

Při mých prvních kontaktech se sociální prací v rámci bakalářského studia mne ještě zajímala praxe s mnoha cílovými skupinami. Také proto jsem své první školní praxe směřoval do různých pracovišť disponujících různorodými typy klientů. Ze

všech nejvíce mě ovšem zasáhla praxe v dětském domově. Po určitém čase stráveném ve společnosti dětí, které v životě bez vlastního zavinění ztratily snad to nejcennější, co každý z nás může mít, tedy rodinu a teplo domova, jsem se o téma a osudy těchto dětí zajímal stále více. V tu dobu nastupující transformace systému péče o ohrožené děti byla proto jasnou volbou pro mou bakalářskou práci. Propagovaný institut pěstounské péče jsem vnímal jako tu nejlepší možnost hledání zdánlivě ztracené cesty pro ohrožené děti, které přišly o vlastní rodinu. S počátkem zahájené deinstitucionalizace péče o ohrožené děti jsem měl možnost sledovat mnohdy ještě nezkušenou a poněkud volně interpretovanou práci tzv. klíčových pracovníků pěstounských rodin při zavedení principu doprovázení pěstounských rodin. Příležitosti pozorovat v podstatě celý proces profesionalizace této specifické oblasti sociální práce z bezprostřední blízkosti si dodnes velmi vážím, ač byla do jisté míry dílem náhody.

Vždy jsem se snažil ve svých akademických výstupech reflektovat a zodpovídat otázky, které jsem si kladl v souvislosti se získanými zkušenostmi z praxe. Z tohoto důvodu má bakalářská práce odpovídala na mou první zásadní otázku, zda a z jakých důvodů je pěstounská péče přínosnější než péče ústavní. Ač jsem vnitřně na základě svých zkušeností byl přesvědčen o odpovědi (což bych dnes považoval patrně za chybné), do problematiky pěstounské péče jsem pronikl natolik, že bylo nevyhnutelné začít se této oblasti sociální práce věnovat na plný úvazek v rámci své profese a v magisterském studiu pokračovat v kombinované formě. Tato kombinace se mi osvědčila zejména v tom, že škola mi byla inspirací pro praxi a praxe naopak přinášela podněty pro akademickou činnost. Tak také vzniklo téma mé diplomové práce zabývající se hranicemi spolupráce v sociální práci z pohledu jejích subjektů. Zkoumání perspektiv klíčových sociálních pracovníků a pěstounů jako zástupců klientů v příkladu sociální práce s pěstounskými rodinami pro mě bylo zajímavé a řekl bych i do budoucna velmi přínosné. Při následných úvahách o projektu mé disertační práce jsem dospěl k přesvědčení, že

nejvhodnějším postupem bude volba tématu odrážejícího problematiku, ke které se cítím být nejvíce kompetentní, tedy opět oblast náhradní rodinné péče a její současnou podobu, kterou jsem měl od počátku jejího formování možnost sledovat. Kromě toho jsem se opíral o své přesvědčení, že zvolené téma by mělo být současně aktuální a atraktivní. V té době jsem neměl ani nejmenší ponětí o tom, že to, co právě vymyslím a plánuji, bude obsahem mé vlastní první knihy. Pokud toto čtete, mou první knihu držíte právě ve svých rukách.

Transformace systému sociálně-právní ochrany dětí, která byla započata v roce 2013, obsahovala celou plejádu změn a jejím hlavním cílem bylo prolomení problémů s příliš vysokým počtem dětí v ústavních zařízeních (MPSV, 2009). Jako jedna z hlavních priorit těchto změn, byla participace dětí (MPSV, 2011a). Paradoxem je, že přestože participace určité skupiny je ze své podstaty podmíněna legitimizačním prvkem zpětné vazby participovaných (Cashmoreová, 2002), v dnešní době je dostupnost relevantních poznatků o názoru dětí na současný a relativně nový systém jejich ochrany přinejmenším mizivá. Přestože předvojem transformace péče o ohrožené děti byl rozsáhlý výzkum s cílem zmapování vývoje a potřeb dětí v náhradní péči (Ptáček, Kuželová, 2011), v raném „posttransformačním“ období je pozornost a zpětná vazba pro dobrou praxi získávána především ze strany sociálních pracovníků a pěstounů, případně dalších osob pověřených péčí o dítě vyrůstající mimo svou biologickou rodinu (Šimková, 2012; Paleček, Bubleová, 2015; SocioFactory s.r.o., 2015; Institut projektového řízení a. s., 2017). Vzhledem k těmto skutečnostem jsem dospěl k názoru, že současný systém je třeba v tomto duchu částečně legitimizovat, či lépe řečeno specifickým způsobem zhodnotit. Po konzultacích tématu s (tehdy ještě budoucím) školitelem, jsem se rozhodl uskutečnit takové „hodnocení“ formou zjištění aktuálních potřeb dětí v náhradní rodinné péči, konkrétně u dětí z pěstounských rodin, a to ze dvou důvodů. Jednak jelikož s těmito dětmi mám nejvíce vlastních praktických zkušeností a jsem vnitřně přesvědčen o správnosti

využívání institutu pěstounské péče jako zdroje pro ohrožené děti, zadruhé ale také proto, že pěstounská péče je právě oním zásadním typem péče, který je pro celou náhradní rodinnou péči hlavním prostředkem zajištění práv a nejlepšího zájmu dítěte v případě, kdy původní biologická rodina zásadním způsobem selhává.

Z důvodu toho, že v současné podobě systému sociálně-právní ochrany určitou roli garanta zajišťování zdravého vývoje dítěte má pověřená osoba k výkonu sociálně-právní ochrany dítěte (Zákon č. 401/2012 Sb.), je nasnadě možnost hledání propojení potřeb dítěte od role této osoby, kterou je doprovázející sociální pracovník. Tento pracovník vstupuje v důsledku transformace systému do života dítěte velice často a dítě provází v nejděším případě až do dospělosti, případně do ukončení pěstounské péče z jiného důvodu. To podtrhuje význam tohoto pracovníka pro zajišťování potřeb dítěte a staví do popředí výzvu definovat to, jak roli pracovníka rozumí a vnímá ji dítě v náhradní rodinné péči. Perspektiva potřeb dítěte ovšem nemusí být zcela dostačující. Po dalších konzultacích tématu jsem došel k závěru, že potřeby odrážejí pouze interakci vedoucí od dítěte k jeho okolí. Pro to, abychom zjistili a porozuměli specifičnosti situace dítěte v náhradní rodinné péči, je třeba na situaci dítěte nahlížet v komplexnější rovině a tento vzorec posunout dále o rozměr možností dítěte, které mu jeho okolí nabízí. Tento specifický přístup nám umožňuje hodnotit skutečné výhody a nevýhody určité skupiny. Další vývoj mé otázky tedy směřoval k tomu, jak vnímání dětí role sociálního pracovníka koreluje s jejich možnostmi naplňovat vlastní potřeby. Jelikož pojetí role již Merton (1957) vymezil jako *očekávání* vztahující se k určité specifické sociální pozici, právě očekávání dítěte je stěžejním prvkem k porozumění významu role sociálního pracovníka perspektivou dítěte. V kontextu úvah o zkoumání možností naplnění potřeb jsem se dostal k relativně novému přístupu *capability approach*, který sestavil indický ekonom a držitel Nobelovy ceny Amartya Sen. Oproti klasickému a v praxi užívanému pojetí specifických

potřeb dětí v náhradní rodinné péči, ať již kontextu psychické deprivace (Matějček, Langmeier, 2011) nebo pojetí teorie attachmentu (Bowlby, 2010; 2012; 2013), nabízí capability approach pojetí odrážející komplexní náhled na možnosti člověka žít život v souladu s vlastními představami a dle vlastní svobodné volby. Tato svoboda je vyjádřena prostřednictvím lidských potencialit (capabilities), které rozšiřují určitou potřebu o rozměr dostupných příležitostí k jejímu uspokojení (Sen, 2009). Tím se tato metoda odlišuje od tradičního pojetí a vytváří transparentnější způsob hodnocení životní situace. Cíl mé disertace se tedy v tomto směru posunul o další rozměr, a to nahlízet na očekávání dítěte v náhradní rodinné péči od sociálního pracovníka v kontextu jeho potencialit. Takové pojetí je jednak pokrokovější a inovativní, ale zároveň umožňuje na potřeby dítěte nahlízet transparentněji díky hledisku možných příležitostí k jejich uspokojení. Cílem mé disertační práce, která byla podkladem této knihy, tedy bylo porozumět očekáváním dětí v náhradní rodinné péči, které mají ve vztahu k sociálním pracovníkům z hlediska svých potencialit. Hlavní výzkumná otázka práce tak zněla: *„Jaká očekávání mají dospívající děti v náhradní rodinné péči od sociálních pracovníků z hlediska svých potencialit?“*.

V kontextu základní výzkumné otázky považuji za nežádoucí stav současné situace nedostatečnou inovaci teoretických koncepcí zabývajících se specifiky dětí v náhradní rodinné péči a nízké zapojování dětí do procesu rozvíjení systému náhradní rodinné péče. Takový stav je nepříznivý pro samotné děti v náhradní rodinné péči, což je paradoxní vzhledem k tomu, že zde pracujeme na uspokojování jejich potřeb a podpoře jejich zájmů. Jako důsledek této skutečnosti vnímám také relativně nízké zapojování dětí do výzkumů zkoumajících záležitosti, které se jich bezprostředně týkají. Powell a Smith (2009) z důvodu nedostatečné účasti dětí na výzkumech upozorňují na ohrožení práv dětí na participaci. Děti by dle nich neměly být vnímány jako ohrožené oběti, ale jako plnohodnotní sociální aktéři, kteří mohou sami rozhodovat o své účasti ve výzkumu a otevřít si

tak cestu k rozhodování o sobě samotných. Symbolickým cílem práce tedy bylo upozornit na výše uvedené skutečnosti spojené s nedostatečnou inovací systému sociálně-právní ochrany dětí a nízké zapojování dětí z náhradní rodinné péče do rozvoje tohoto systému.

Aplikačním cílem práce bylo upozornit na problém odbornou veřejnost, zejména sociální pracovníky náhradní rodinné péče, jejichž úkolem je napomáhat k naplňování potřeb těchto dětí, a rozvinout inovovanou koncepci specifických potřeb dětí v náhradní rodinné péči dle přístupu capability approach. Uváděný problém dle mého názoru vzniká obecnou představou o tom, že dospělí a odborníci vědí lépe, co děti potřebují než děti samotné. Za žádoucí stav považuji praxi, ve které sociální pracovníci aktivně pracují s názory a očekáváním dětí v náhradní rodinné péči a toto téma je také součástí předmětu zájmu výzkumných institucí, které podporují a zároveň rozvíjejí takový model v této oblasti sociální práce. Takový stav prospěje nejen samotným dětem, jejichž očekávání budou více ve středu zájmu sociálních pracovníků, ale zefektivní a usnadní práci pracovníků náhradní rodinné péče, jelikož budou mít jasnější představu o tom, jak je na ně dětmi nahlíženo. Vzniklé závěry jsou právě prostřednictvím této knihy poskytnuty institucím, které figurují v systému sociálně právní ochrany dětí i širší veřejnosti.

1. kapitola

Formulace výzkumného problému

„Vyřešení problému změni jeho podstatu.“
Murphyho zákon

Vedle definování výzkumné otázky je dle Švaříčka, Šedové a kol. (2007) na počátku každého výzkumu nezbytné definovat výzkumný problém. Ač jsem v úvodu práce nastínil svou cestu k výzkumné otázce, a tedy i část pozadí výzkumného problému, ze kterého tato otázka vzešla, považuji za důležité, uvedený problém více rozvinout. Oblast náhradní rodinné péče sice je spíše jednou z těch, která má určitou pozornost médií, politiků a veřejnosti obecně, avšak v souvislosti s tím existuje také určitá množina častých mýtů a zavádějících informací. Snahy o vyvrácení těchto mýtů veřejnosti jsou zjevné. Například Asociace Dítě a Rodina, sdružující bezmála 80 organizací působících v oblasti péče o ohrožené děti, ve své tiskové zprávě vlastním průzkumem napříč odborníky z praxe vyvrací identifikované mýty o pěstounské péči zjištěné průzkumem veřejného mínění (Asociace Dítě a Rodina, 2019). Dokonce i na půdě Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky jsme před pár lety mohli vidět iniciativu tehdejšího Ministerstva práce a sociálních věcí v podobě svolání odborného semináře s podtitulem „Bojíme mýty o pěstounské péči“, jehož hlavním cílem bylo navázat na období, kdy Česká republika patřila v oblasti náhradní péče o děti mezi špičku (MPSV, 2016). Mimo to je celkem přirozená

snaha napříč jednotlivými organizacemi různými způsoby mýty o pěstounské péči vyvracet a přispívat tak k tomu, aby veřejnost získávala přesnější představu o tom, co náhradní rodinná péče představuje. S praxí pojící se mýty však nejsou primárním tématem této práce, a proto se nevěnují explicitně jejich vysvětlení, ale přistupují k vyjasnění obrazu o problematice opačně, tedy přímým představením toho, jak tato praxe v současné době vypadá a s jakými obtížemi se může potýkat dítě, které se ocitne v náhradní rodinné péči.

1.1 Životní situace dítěte v náhradní rodinné péči

V současné teorii sociální práce se zejména v důsledku práce Musila a Navrátila (2000) zdárně implementoval termín životní situace. Tento pojem „...označuje za *prvé* mnohovrstevnatost a neopakovatelnost faktorů, které brání nebo naopak usnadňují sociální fungování jednotlivého klienta nebo specifické kategorie klientů. Za *druhé* termín životní situace vymezuje vlastní předmět intervence sociálního pracovníka.“ (Musil, Navrátil, 2000:120). Intervence sociálního pracovníka, respektive sociální práce, se však může pohybovat v rámci různých úrovní (mikro, mezo, makro). Úroveň se odvíjí od toho, zda intervence pracuje s jednotlivcem, skupinou, či celou společností (Barker, 2003). Přestože na úrovni mikro praxe s jednotlivcem a skupinové mezo praxe jsou faktory životní situace značně individuální, mnohdy se odvíjejí a korelují s faktory týkající se nejširše pojaté makro praxe sociální práce. Právě ty jsou předmětem této kapitoly a tvoří pozadí výzkumného problému této práce.

Dítě je z principu našeho uspořádání rodinného života v oblasti uplatňování svých práv, zájmů a částečně i z hlediska sociálního fungování obvykle odkázáno na dospělé osoby (zejména rodiče) ve svém okolí. Bohužel ne každé dítě má po celé dospívání zajištěnou maximální oporu ze strany svých rodičů. Pokud je situace identifikována příslušnými orgány, dochází k intervenci

sociálních pracovníků a v krajních případech, k odebrání dítěte. *„Nejčastějším důvodem bývá částečná nebo úplná absence základních rodičovských schopností a dovedností, špatná sociální situace rodiny, která rodičům neumožňuje poskytnout vhodnou péči odpovídající potřebám zdravého vývoje dítěte a fyzické nebo psychické problémy rodičů“* (Pemová, Ptáček, 2012:28). Rodina, u které odebrání dítěte hrozí, se obvykle sama potýká se špatnou životní situací, v jejímž důsledku je často způsobeno, že dítě je zanedbáváno, či dokonce týráno. Vlastní problémy rodičů jdou do popředí, zatímco potřeby dítěte a péče o něj jde stranou (Horwath, 2007). Samotný proces odebrání je sice zásadní, zdánlivě jednoduché a automatické řešení, ale rovněž je potřeba jej chápat jako velmi traumatizující pro samotné dítě. Přestože je dítě odebíráno z prokazatelně nefunkčního prostředí a o odebrání nejsou sebemenší pochyby, klíčová je následná intervence státu, tedy to, do jakého prostředí bude dítě následně umístěno (Pemová, Ptáček, 2012). Pokud tímto způsobem děti oporu svých rodičů skutečně ztratí, ocitnou se tedy v situaci, kdy systém jejich sociálně-právní ochrany nepřímo rozdělí právo zasahovat do jejich ohroženého života mezi několik institucí (soudy, pěstouny, biologické rodiče, sociální pracovníky, ústavy péče o děti apod.). Uplatňování zájmů a práv takového dítěte se pak mnohdy ocitá zcela mimo jeho režii a jeho participace na rozhodování o svém vlastním životě je výrazně snížena oproti dětem, které vyrůstají ve funkčním rodinném prostředí (Thomas, O’Kaneová, 1999). Nutno rovněž podotknout, že u dětí, které mají omezenou možnost participace na procesu rozhodování ve svém životě, lze do budoucna předpokládat obtíže s vlastní autonomií v dospělém životě (Biggeri, Ballet, Comim, 2011). Jak již bylo zmíněno v úvodu, participace dětí v systému sociálně-právní ochrany dětí byla také jednou z priorit Národní strategie ochrany práv dítěte (MPSV, 2011a), avšak studie, které by se snažily možnost participace takto ohrožených dětí ověřit, v České republice scházejí a zásadnější kroky učiněné směrem k tomu cíli nelze identifikovat.

1.2 Současné pojetí náhradní rodinné péče v České republice

Česká republika je v kontextu náhradní rodinné péče o děti specifickým prostředím zejména v důsledku toho, že byla kritizována Výborem OSN pro práva dítěte (OSN, 2011) za fakt příliš vysokého počtu dětí v ústavní péči. Tato skutečnost mimo jiné vedla k samotné a již zmíněné transformaci systému. Dále je Česká republika také jednou ze zemí s nejvyšším počtem dětí, které jsou v průběhu roku umísťovány do ústavní péče bez doprovodu rodičů (UNICEF, 2019). Vedle těchto pro nás nepříjemných skutečností je potřeba zmínit také to, že Česká republika je nadále poslední zemí ve střední Evropě, která nijak legislativně neupravuje podmínky svěřování dětí předškolního věku do ústavní péče (Vláda ČR, 2015). Celkem paradoxním a odborníky z praxe hojně uváděným argumentem proti tomuto nepříznivému stavu je finanční aspekt systému, který hovoří výrazně v neprospěch ústavní péče. Dle zprávy z analýzy organizace Lumos (Klusáček, 2018) zaplatí stát za pobyt jednoho dítěte v ústavní péči 778 tisíc korun ročně, zatímco pěstounská péče na přechodnou dobu (ve které dítě zůstává zpravidla maximálně po dobu jednoho roku) stát vyjde na necelých 424 tisíc a dlouhodobá pěstounská péče dokonce pouze necelých 244 tisíc korun za rok. Lze tedy říci, že každé dítě v ústavu z dlouhodobého hlediska představuje pro stát více než trojnásobnou finanční zátěž. To však není vše, přihlédneme-li k dlouhodobě prokazatelné skutečnosti, že zkušenosti s pobytem v ústavní péči u ohrožených dětí vedou ke zvýšenému výskytu sociálně patologických jevů, jak uvádí výzkum Institutu pro kriminologii a sociální prevenci (2000). Dlouhodobě se také ukazuje, že pouze přibližně 10 % mladých dospělých je po opuštění dětského domova schopno uchytit se v běžném životě (Horáková, Hejná, Bareš, 2006). Jak zmiňuje tisková zpráva z průzkumu spolku Mimo domov (2015), tyto lidé se často spoléhají na příjem ze sociálních dávek a jsou v širokém spektru různých aspektů sociálně znevýhodněny oproti těm, kteří vyrůstali ve standardním rodinném prostředí. Tím opět představují další zátěž

pro stát, ať již z hlediska kriminality, služeb pro sociálně slabé, či přímo svou závislostí na sociálních dávkách.

Snad nejdůležitějším aspektem jsou však psychické dopady ústavní péče a samotné absence blízké vztahové osoby na dítě, které jsou již od přelomu 50. a 60. let minulého století dobře známy zejména díky teorii citové vazby, kterou sestavil slavný anglický psychiatr John Bowlby (1958) nebo díky objevení a popisu psychické deprivace v dětství, o které se zasloužili toho času přední čeští psychologové Josef Langmeier a Zdeněk Matějček (1963). Z obou těchto teorií vyplývá, že pokud dítě v raném dětství nemá ve své blízkosti vhodnou vztahovou osobu nebo nemá saturovány základní psychické potřeby v dostačující míře po dosti dlouhou dobu, je jeho vývoj ohrožen v takové míře, že může mít negativní vliv prakticky na celý jeho život. Umístění takového dítěte do vhodné pěstounské péče však dle Koluchové (1992) může naopak pomoci tyto negativní dopady napravit neboli reparabilitovat.

Stále častěji v naší zemi také narážíme na problematiku *nejlepšího zájmu dítěte*. Tento princip je základem pro dosažení cílů Úmluvy o právech dítěte (1991), respektive zajištění uznání dítěte jako nositele práv, a nikoliv pouze jako objektu péče a ochrany. Pokud zájem dítěte není ošetřen jasně stanovenými způsoby jeho identifikace, může být snadno zneužit pro projekci subjektivních přesvědčení držitelů moci rozhodovat, co je pro dítě správné. Nejlepší zájem dítěte pak není to, co dítě chce, ale to, co si dospělí myslí nebo tvrdí, že dítě chce. Mimo to děti v náhradní rodinné péči, stejně jako mnoho dětí obecně, musí čelit časté sugesci ze strany dospělých. Christopher G. Petr (2003) používá v tomto kontextu pojem „*adultcentrismus*“. Jedná se o „*tendenci dospělých nahlížet na děti a jejich problémy ze předpojaté perspektivy, což vytváří bariéru pro efektivní práci s dětmi*“ (Petr, 2003:85). Dle Kavalíra (2016) současná právní úprava a stále častěji i samotná rozhodovací praxe příslušných soudů na straně jedné kladou vyšší důraz na právo dítěte být slyšeno

v každém řízení, které se jej týká. Úmluva o právech dítěte (1991) stanovuje, že státy mají zabezpečit dítěti, které je schopno formulovat svůj názor, právo tento názor vyjádřit, přičemž by se měl zohledňovat také věk a úroveň dítěte (Úmluva o právech dítěte, 1991, čl. 12). Výslech nezletilého dítěte soudem se dle Kavalíra (2016) ovšem nadále provádí spíše výjimečně. Přetrvává praxe, ve které je pravidlem zjištění názoru dítěte prostřednictvím rodiče či sociálního pracovníka orgánu sociálně-právní ochrany dětí. Pokud rodič v tomto ohledu selhává, je tedy podpora rozhodnutí dítěte závislá na konkrétním sociálním pracovníkovi.

V současném a relativně novém systému sociálně-právní ochrany dětí v náhradní rodinné péči přichází dítě mnohem intenzivněji do kontaktu se sociálními pracovníky, kteří usilují o zajištění jeho zdravého sociálního fungování a blaha, včetně prosazování vlastních zájmů. Chybějící vědecké výzkumy toho, co dítě skutečně samo považuje za hodnotné a na kolik je reálně účastno rozhodovacího procesu o svém životě, však scházejí. Pomyšlým odrazovým můstkem k tomuto zjištění se jeví být právě již v úvodu zmíněné očekávání dítěte směřované k sociálnímu pracovníkovi, který by měl zájmy a blaho dítěte z povahy systému sociálně-právní ochrany dětí hájit a garantovat. Výzkumným problémem této práce proto je *implementace očekávání dětí v náhradní rodinné péči k sociálním pracovníkům* v kontextu capability approach. Označení přístupu capability approach je ponecháno v původním jazyce především proto, že zatím není plošná shoda v jeho překladu do Českého jazyka. Jak je dále uvedeno v dalších kapitolách konceptuální části, mezi očekáváním a capability approach lze identifikovat vcelku zřejmou vazbu. Současní představitelé tohoto přístupu kladou důraz na svobodnou volbu, participaci na procesu rozhodování i právo na hodnotný život, což se prolíná s východisky hlavní výzkumné otázky této práce.

V současném světě se význam rozvoje a blaha dětí pomalu dostává do popředí. Od roku 2016 například v rámci Univerzity

v Curychu funguje Centrum dětského wellbeingu a rozvoje, jehož cílem je výrazně zlepšit situaci dětí a mládeže zejména v rozvojových zemích prostřednictvím poznatků z ekonomie a nových technologií. Centrum realizuje vysoce kvalitní multidisciplinární výzkumy se záměrem informovat tvůrce politik a zainteresované organizace o možnostech pokroku v tomto směru (CCWD, 2021). Pojem wellbeing, který můžeme v českém jazyce chápat také jako subjektivní pocit spokojenosti, blahobyt, štěstí, či jednoduše pohodu, představuje ve své podstatě konceptuální rámec spojující empirické studie s normativním hodnocením. Jedná se o alternativní pohled na prosperitu, často ve významu opozice neoliberálních ukazatelů, jako je zejména HDP. Wellbeing se nevztahuje primárně k určitému okamžiku, nýbrž k něčemu, co přetrvává v průběhu času. Obecně vychází z principu, že podstatná je perspektiva jeho držitele. Koncepte dětského wellbeingu (BenArieh a kol., 2014; Biggeri a kol., 2011) pracují s východiskem, že zajištění rozvoje a pohody dětí je možná důležitější než u dospělých. Je tomu tak z důvodu, že dětství je zejména o cestě ve smyslu vývoje. Jestliže se dítěti dostávají příležitosti občanského života již v dětství, je u něj větší předpoklad úspěšného občanství v dospělosti. Výzkum Caspiho a kol. (1998) prokázal spojitost mezi podmínkami v raném dětství a nezaměstnaností v dospělosti. Navzdory tomu, že Úmluva o právech dítěte (1991) zahrnuje právo na rozvoj, perspektiva a názor dítěte, jsou děti i v globálním měřítku stále často v ústraní (Petr, 2003). Nutno také kriticky podotknout, že výše zmíněná mezinárodní konvence sice zdůrazňuje práva dětí, ale nezapomíná se hlouběji vztahy mezi právy, svobodou a rozvojem. Koncepte wellbeingu by vždy měly zahrnovat všechny podskupiny těch, kterých se týká (tedy např. osoby s postižením, menšiny, děti v náhradní rodinné péči apod.). Tyto oncepte obvykle zahrnují několik rovnocenných dimenzí. Zmíněné dimenze, jak bude dále vysvětleno v příslušné kapitole, jsou v kontextu zvoleného přístupu této práce (capability approach) označovány jako potenciality. Ačkoliv se překlad tyto dimenze označujícího pojmu *capabilities* objevuje napříč literaturou v různých podobách, v kontextu této knihy používám

ekvivalent *potenciality*, nýbrž dle mého názoru vhodně vyzdvihuje význam ve smyslu *potenciálu a dostupných možností*. Tato kniha je nejen ukázkou možnosti využití těchto koncepcí, nýbrž i další publikací upozorňující na často přehlížené utlačování dětí dospělými.

Úvodem je nutno podotknout určité dilema vyplývající z podstaty, že označení „děti“ respektive „dospívající děti“ může znít potenciálně jako kontroverzní a nemusí být zejména ze strany dospívajících vždy vřele přijato. Toto označení bylo namísto alternativních možností v podobě „mladiství“ či pouze „dospívající“ zvoleno za účelem toho, že výzkumný problém skýtá potenciál týkající se dětí prakticky všech věkových skupin, navzdory tomu, že práce se konkrétněji zaměřuje na kategorii dospívajících, což je dále koncepčně ozřejmeno v příslušné kapitole této práce. Zároveň je práce v určitých aspektech provázána s Úmluvou o právech dítěte (1991), v jejímž prvním článku nalezeneme konstatování, že pojmem dítě se rozumí každá lidská bytost mladší osmnácti let věku.

2. kapitola

Očekávání

*„Odkládaným očekáváním onemocní srdce,
ale když vytoužená věc skutečně přijde, je stromem života.“*

Šalamoun (Bible, př. 13:12)

Jak predestiná úvodní citát, očekávání může člověku přinášet jak radosti, tak strasti. Příhodně se jedná o výňatek ze svatého písma, které je neodmyslitelně spojeno s vírou. Principiální podstata očekávání totiž právě s vírou významně souvisí. Pouhou optikou laika lze usoudit, že očekávání spočívá ve víře v naplnění určité představy. Poněkud odbornější pojetí lze nalézt ve vědních disciplínách, zejména v psychologii a sociologii, přičemž význam psychologického rozměru tohoto pojmu souvisí zejména s procesem vnímání. Pokud vnímáme určitý předmět nebo situaci, předem nabyté očekávání zpravidla zásadně ovlivňuje náš získaný vjem. V sociologickém pojetí zase narážíme na očekávání zejména v kontextu předpokladu jednání od určité role, které je klíčovou součástí mezilidských vztahů a sociálních interakcí. Bezpochyby rovněž filozofie v tomto směru disponuje vlastní představou o očekávání. Bylo by ovšem krátkozraké považovat tento termín jako výhradní doménu humanitních oborů. Také matematika a fyzika jsou přece postaveny na principu lidského očekávání. Ať již očekávání určitého výsledku matematického příkladu, výrazu či vzorce, nebo výsledku fyzikálního experimentu. Právě existence výchozího předpokladu – očekávání, žene lidské poznání kupředu. Očekávání napomáhá k porozuměním pravidlům našeho světa a je činitelem lidského poznání. Bez něj

bychom se totiž nemohli poučovat z vlastních chyb. Po chybě totiž v důsledku očekávaného selhání při opakování stejného postupu máme tendence zkoušet nové inovativní alternativy.

Pochopitelně ani sociální práce se v tomto směru nevymyká, ba dokonce můžeme z určitého hlediska vnímat očekávání jako její základní podstatu. Pokud vezmeme v potaz teorie pojednávající o interakci mezi člověkem a prostředím, právě rovnováha mezi očekáváním prostředí a schopnostmi lidí tato očekávání naplňovat je tím, co nám v řadě teorií indikuje potřebu a význam sociální práce. Význam očekávání v sociální práci je nepochybně spjat právě s psychologii a sociologií, ze kterých do určité míry teoretický základ sociální práce vychází.

Po provedení rešerše dostupných zdrojů a po jejich následné analýze jsem se rozhodl u klíčového pojmu základní výzkumné otázky vycházet z diferenciovaných perspektiv, rozdělených na základě příslušnosti autorů k určitým vědním disciplínám. Pro tento postup jsem se rozhodl na základě multidisciplinární povahy pojmu očekávání. Přestože je obtížné tyto koncepce rozlišovat, jelikož se mnohdy vzájemně prolínají a překrývají, podstata pomyslných hranic jednotlivých oborů přináší vždy určitou vlastní optiku nahlížení na obdobný jev z trochu jiné perspektivy. Z metodického hlediska bylo ke konceptualizaci práce přistupováno na základě interpretativní analýzy (Altheide, 1996). Tento přístup k analýze dokumentů však lze na základě interpretace dalších autorů také současně označit jako diskurzivní analýzu, jelikož pojetí tohoto přístupu není zcela jednotné (Beneš, 2008; Johnstoneová, 2018). Více k tomuto rozporu a samotné volbě interpretativní analýzy uvádím v přílohách této práce (viz Příloha 1 – Metodika konceptualizace). Do příloh je tato část zanesena především z důvodu, aby nenarušovala tématickou kontinuitu práce.

2.1 Psychologická perspektiva

V psychologii a jí příbuzných oborech není pojmu očekávání věnována příliš velká pozornost, jako je tomu v případě jiných významných pojmů, kterými jsou například vnímání, paměť nebo myšlení. Znamená to tedy, že očekávání pro „*lidské chování, mentální procesy a tělesné dění, včetně jejich vzájemných vztahů a interakcí*“ (Plháková, 2003:14), respektive oblasti psychologií studované, není důležité? Troufám si tvrdit, že tomu tak není, ba naopak očekávání je jedním z nejvýznamnějších psychologických procesů. Než ovšem osvětlím proč, prostřednictvím dostupných obecných teorií vymezím, jak psychologové tento termín v širším smyslu interpretují.

V odborné literatuře se můžeme setkat spíše se strohými a obecnými definicemi tohoto pojmu. Jednu z nich nabízí například Hartl a Hartlová (2010), kteří popisují očekávání jako předpoklad, že se něco uskuteční na určitém místě, v určitém čase a určitým způsobem. Jako synonymum tohoto pojmu uvádí tito autoři také termín *anticipace*. Dle nich lze na oba tyto synonymní pojmy rovněž nahlížet jako na předem vytvořenou představu, předzvěst určitých procesů, jevů nebo událostí, které teprve nastanou. Dle Kollárika (2002) představuje očekávání vnitřní kritérium jedince, které je zařazeno do struktury osobnosti člověka na stejné úrovni, jako jsou například potřeby či zájmy. Další obecnější vymezení nabízí Schmidbauer (1994), který definuje očekávání jako předvídaní události ve fantazii, která se může týkat našeho vlastního chování, chování lidí okolo nás, či jiné skutečnosti. Zmiňuje také, že lidé se často nedokáží přizpůsobit, jestliže se jejich očekávání nenaplní, přičemž nevnímají problém ve svém vlastním očekávání a cítí se osobně dotčeni, pokud je po nich vyžadováno přizpůsobení. Mimo oblast vědy můžeme tuto úvahu také spatřit u populárního spisovatele motivačních knih Petra Casanovy (2017), který dokonce v tomto smyslu označuje očekávání za zločin páchaný na druhých lidech. Miceliiová a Castelfranchi (2015) zase tvrdí, že očekávání je univerzálním

nástrojem, na jehož principu je založeno celé naše myšlení. V angličtině můžeme při snaze přeložit pojem očekávání narazit na 3 rozdílná slova. Stejně jako v češtině se můžeme setkat s výše avizovaným pojmem *anticipation*, tedy *anticipace*. Dále se však varianty štěpí na výrazy *expectation* a *expectancy*¹.

Zaměřme se nejdříve na první z obou variant. Cambridgeský slovník (2019) pod pojmem *expectation* uvádí obecně pocit, že se v budoucnu budou dít dobré věci, ale zároveň zde najdeme další definici interpretující tento pocit jako pocit předpokladu, že se pouze prostě něco stane. Druhá definice je pochopitelně nadřazena té první, jelikož poskytuje možnost počítat jak s pozitivní, tak negativní variantou toho, co je očekáváno. Zde narážíme na důležitou vlastnost obou výše uvedených anglických výrazů, kterou je jejich vzájemný vztah, ke kterému se dále ještě dostaneme. Dalším autorem z řad psychologů zmiňujících ve svém lexikonu tento pojem je Basavanna (2000:139), který k pojmu *expectation* napsal následující charakteristiku: „*Anticipace nebo předpověď budoucích událostí založená na minulé zkušenosti*“. Pocit je zde tedy nahrazen existencí zkušenosti, ze které dotýčný člověk při očekávání vychází. Dochází zde také k jevu, že autor pro svou definici užívá synonyma v podobě slova *anticipace*. Obdobně při stanovení definice postupoval také Corsini (2016), který termín *expectation* popisuje jako pozorný stav *anticipace*, který může být ovlivněn emocemi a napětím. Zde ovšem již *anticipace* není v pozici synonyma, nýbrž spíše dominantním pojmem, jehož součástí ono očekávání v podobě stavu lidské psychiky je. Tato definice není jedinou, která obsahuje dílčí pojmy, jako jsou emoce a napětí. Také Warren (2018) ve své definici tyto pojmy užívá, když konstatuje, že se jedná o předpokládaný duševní postoj charakterizovaný

¹Slovo *expectancy* se používá především ve spojení *life-expectancy*, tedy očekávaná délka života. V hovorové angličtině je mnohem více užíváno slova *expectation*, v kontextu psychologie, respektive v psychologických slovnících má tento výraz ovšem relativně hojně zastoupení (Basavanna, 2000; Matsumoto, 2009; Corsini, 2016; Warren, 2018; Cambridge, 2019).

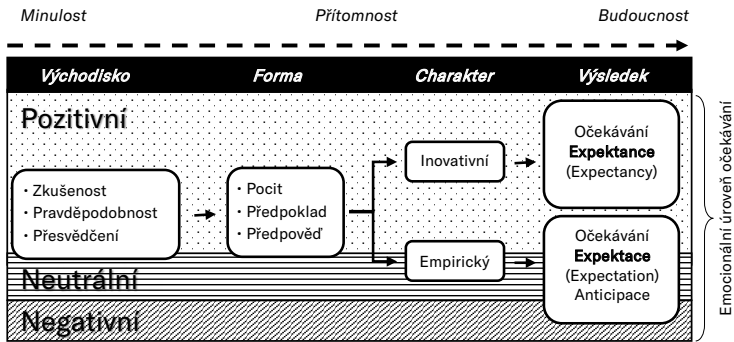
napětím a pozorností. Zároveň ve významu tohoto termínu vnímá výraznou emocionálně-postojovou podstatu. Současně se ovšem tento autor vyhýbá užití pojmu *anticipace*, neboť explicitně u definice uvádí dodatek, který rozlišení těchto pojmů přímo pojmenovává. Zatímco *anticipace* dle něj klade důraz na motorickou připravenost, očekávání (*expectation*) značí spíše emocionální postoj.

Pojem *expectancy* je v části výše uvedených zdrojů rovněž zohledněn a disponuje zpravidla svou vlastní, mírně odlišnou definicí. Přesto je zde napříč různými autory patrná nejednotnost v přisouzení významu a determinaci vztahu mezi těmito dvěma podobnými termíny. Začneme opět širší definicí *cambridgeského* slovníku (2019), který výraz *expectancy* líčí jako pocit, že se stane něco vzrušujícího či příjemného. Ve srovnání s předchozím pojmem tedy můžeme ve významu implicitně sledovat skrytou složku představující něco, co lze nazvat jako naděje nebo víra v pozitivní věci. Na rozdíl od hesla *expectation*, můžeme tuto alternativní variantu najít přímo v *cambridgeském* psychologickém slovníku, kde je definována jako: *„Duševní soubor přesvědčení o bezprostřední budoucnosti, který jednotlivce předurčuje k tomu, aby vnímal a koncipoval vlastní směřování“* (Matsumoto, 2009:193). Oprostíme-li se od znaků vyzdvihující podobnost mezi oběma těmito výrazy vyjadřující širší a obecný význam očekávání, i zde je určitá forma složky víry a naděje patrná, neboť obsahuje slova předurčení a směřování, která iniciují určitý posun dál, ač zde tento budoucí posun není přímo hodnocen. Basavanna (2000:139), který je jedním z autorů zohledňujících ve svém slovníku obě varianty očekávání, výraz *expectancy* popisuje následovně: *„člověkem předpokládaná pravděpodobnost, že na základě specifického chování dojde k určitému posílení“*. V tomto případě je naděje znázorněna právě opět pozitivním pojmem posílení, jehož východisko je poněkud exaktněji reprezentováno pojmem *pravděpodobnost*. Patrná je také snaha zohlednit podstatu určité spravedlnosti uvedenou zmíněným vztahem mezi chováním a jeho důsledky. Warren

(2018) také oba výrazy odděluje a pojem *expectancy* je dle něj potenciální naděje události založené na zkušenosti a logických důvodech. Zde je již složka naděje vyjádřena explicitně. Odlišně na druhý pojem nahlíží Corsini (2016), který jej ve své první definici vymezuje jako postoj *anticipace* daného podnětu nebo události založené na zkušenosti s podnětem či událostí související. Tento autor je tak s touto definicí na první pohled oproti ostatním jediným, který do svého pojetí pojmu *expectancy* žádným způsobem nezakomponovává explicitní ani implicitní vyjádření představující rozměr naděje či inovace. V další jeho definici u téže hesla však již stojí, že pojem se také pojí s vírou, že v určité psychologické situaci povede specifické chování k úspěchu v rámci posunu k osobnímu cíli. Tím nabízí významově téměř identické pojetí jako Basavanna (2000) a současně demonstruje, že okolo obou pojmů nepanuje jednoznačná shoda ohledně jejich výkladu. Přesto však současně určité společné prvky identifikovatelné jsou. Obě slova tak jako by skýtala význam svého nadřazeného pojetí a zároveň při hlubším zkoumání existovala sama o sobě s vlastním specifickým významem. Tyto specifické významy v kontextu práce dle mého pohledu hrají klíčovou úlohu při zkoumání lidské interakce a prožívání, které jsou součástí předmětu výzkumu této práce. Proto dále tyto pojmy také místy v oddělených významech v textu používám. Pro odlišení v českém jazyce používám označení *expektace* (*expectation*) a *expektance* (*expectancy*), která jsou sice zřídka používaná,² a však nejlépe korelují s anglickými výrazy a současně se podstatou svého významu příliš neodlišují od významu anglických výrazů. Pro lepší ilustraci je konceptualizovaná struktura a z ní vycházející rozdělení těchto významů pojmu očekávání znázorněna na schématu 1.

²Výraz *expektace* se používá například v medicíně pro sledování očekávaných změn u pacienta (Štefánek, 2011) a sociologii v kontextu očekávání od role (Petruska a kol, 1996). Přímo s pojmem *expektance* se můžeme příhodně setkat v církevením právu, kde znamená čekanství na církevní, ještě neuprázdněný úřad (Ottův slovník naučný, 1894).

Schéma 1 – Struktura a diferenciacie procesu očekávání

Zdroj: Vlastní analýza dle (Basavanna, 2000; Matsumoto, 2009; Corsini, 2016; Warren, 2018; Cambridge, 2019)

Očekávání obecně tedy lze charakterizovat čtyřmi základními rysy, které souvisí s rozměrem času. Na počátku očekávání je **východisko**, které může být například konkrétní zkušeností, pravděpodobností či přesvědčením. Toto východisko je v člověku podchyceno v různých možných **formách** (pocit, předpoklad nebo předpověď). Následně se ovšem člení podle svého **charakteru**, který může být inovativní ve smyslu rozvoje, progresivity, zkrátka určitého zlepšení. To, co je výsledkem takového typu očekávání, zde označuji výše představeným pojmem **expektance**. V tomto směru je pozadím očekávání pozitivní emocionální úroveň, jelikož inovace představuje (alespoň zamýšlené) zlepšení, které je ku prospěchu něčeho. Současně však může být charakter očekávání empirický, kdy nesouvisí s nadějí a vírou ve zlepšení, ale značí „odhadování“ toho, co přijde na základě východiska v určité formě. Pro tento typ očekávání používám označení **expektace**. Současně by se dle výše uvedených definic dal takto interpretovat rovněž pojem *anticipace*. Na rozdíl od *expektance* zde nehraje příliš zásadní roli emocionální úroveň očekávání, která může být různá (negativní, neutrální i pozitivní). Očekávání zde v konečném důsledku funguje spíše na principu

ověřování toho, zda věci přichází tak, jak jsme je odhadovali, bez ohledu na to, jaké bychom si je přáli. Dojít k očekávání ve smyslu expektance tedy sice můžeme rovněž za pozitivního emocionálního pozadí (stejně jako v případě expektance), ale už zde nemůžeme hovořit o přítomnosti naděje a potenciálního rozvoje, tedy inovaci. Mohli bychom uvažovat o určitém rozměru víry, která je ovšem jiného významu. Taková víra představuje očekávání, že budoucnost se děje tak, jak si myslíme, že se bude dít dle přítomných východisek. Třeba tak, jak se děla v minulosti. Není zde řeč, jako u expektance, o tom, že by se víra asociovala k nějaké touze a přání po změně, což je reprezentováno právě již zmíněnou nadějí.

Je třeba zde připustit, že anglický jazyk je v tomto směru pro podchycení podstaty této významové dvojnáčnosti vhodnější než jazyk český, který má pro obě tyto varianty slovo jedno, tedy očekávání.³ Například pokud v českém jazyce u pohovoru dostaneme otázku: „*Jaká jsou vaše očekávání od pracovní pozice, o kterou se ucházíte?*“, můžeme si vyložit otázku dvojnásobně. Odpovědi ve smyslu významu expektance bychom před budoucím zaměstnavatelem prokazovali své znalosti o tom, jaký máme přehled o skutečné náplni dané profese, o tom, jaké úkoly nás čekají, ať již jsou pro nás jako jejich budoucí vykonavatele příjemné či nepříjemné. Pokud bychom si vyložili slovo ve významu slova expektance, začali bychom hovořit o tom, co by nám podle našich představ mohla práce přinést, čím bychom mohli pozici obohatit my, proč věříme, že je pro nás právě tato pracovní příležitost vhodná apod.

Lidské komunikační schopnosti jsou pochopitelně tak rozsáhlé, že podchycení kontextu, či následné ujasnění, nás vcelku snadno zavede k tomu významu, který měl tazatel původně na

³ Také v anglickém jazyce ovšem není patrná shoda mezi chápáním obou těchto pojmů. Často jsou ze strany různých autorů i laické veřejnosti zaměňovány a jejich význam je interpretován různě, někdy dokonce zcela protichůdně. Uvedená označení tedy spíše reprezentují nejčastější interpretace.

mysli. Přesto záměna významů bezesporu může relativně snadno k eventuálnímu nedorozumění vést. V této práci se podobnému nedorozumění vyhýbám prostřednictvím striktního rozdělení a odlišným pojmenováním obou významů. K tomuto zřetelnému rozdělení využiji již zmíněných pojmů expektance a expektace. Současně ovšem také používám slovo očekávání, které pak samo o sobě chápu v nadřazeném významu, jako pojmenování obou těchto variant, kdy se jedná o označení pocitu představy o budoucnosti v obecném smyslu, při kterém není uvedené rozdělení oněch dvou výrazu tak podstatné.

Jak již jsem zmínil v úvodu této kapitoly, expektance, expektace ani samotné očekávání nepatří ke stěžejním psychologickým pojmům, jež by byly explicitně součástí učebnic psychologie, odborných publikací, výzkumů a měly by své rozsáhle popsané kapitoly v psychologických encyklopediích. Přesto existují významné teorie, které význam těchto procesů dokládají. V následujících třech podkapitolách se těmito teoriemi zabývám a jejich prostřednictvím vymezuji tři základní specifické vlastnosti procesu očekávání v kontextu perspektivy psychologie. Tyto teorie nejsou s očekáváním na první pohled tak výrazně propojeny, aby se to (až na výjimky) například projevilo v jejich názvu a s termínem očekávání je zde pracováno převážně v implicitní rovině. To však neznamená, jak se pokouším v následujících částech prokázat, že by zde očekávání jako proces nebylo stěžejní součástí těchto teorií.

2.1.1 Očekávání jako činitel

V kouzelném světě Harryho Pottera existuje lektvar zvaný felix felicis, neboli tekuté štěstí. Požití této látky přináší jejímu konzumentovi po omezenou dobu ohromné štěstí, tak velké, že se smí lektvar dokonce požit pouze v malých dávkách a nesmí být užíván například před zkouškami či volbami. Když Harry jednou uvedl svého přítele Rona v omyl, že mu tento lektvar bez jeho

vědomí podal, Ron zažil jeden z nejlepších dní svého života, přestože v sobě ani kapku lektvaru neměl. Proč se najednou život Rona na základě jeho přesvědčení tak změnil? Bylo tomu tak, protože na základě svého přesvědčení očekával, že se mu bude dařit. V tomto úseku šestého dílu slavné série o mladém kouzelníkovi spisovatelka J. K. Rowlingová vylíčila v čarovném světě kouzlo, ke kterému nebylo třeba magie, a které může každý z jeho čtenářů pocítit na vlastní kůži. Tomuto kouzlu v našem světě říkáme **placebo efekt**.

Placebo je neutrální a neúčinná látka úmyslně podávaná v experimentu nemocnému, nebo látka sloužící k porovnání účinku jiné aktivní látky či léku. Po jejím požití projevy odrážejí očekávání konzumenta (Hartl, Hartlová, 2010). V medicíně se pojem placebo začal objevovat koncem 18. století. V roce 1772 například skotský lékař a farmakolog jménem W. Cullen nevyužíval placebo dnes známým způsobem, ale podával pacientům menší dávky léků, jejichž účinek považoval za nulový vzhledem k onemocnění pacienta. Jeho cílem bylo takto uspokojit očekávání pacienta, že mu bude lék podán (Jütte, 2013). V novodobé historii však poprvé označení *placebo efekt* použil ve své publikaci armádní lékař H. K. Beecher, který se na základě poznatku, že při nedostatku morfia funguje slaný roztok jako anestetikum, na tento zajímavý jev začal zaměřovat podrobněji a následně zkoumal a popsal účinky placebo ve svých 15 studiích (Beecher, 1955). Přestože placebo a jeho efekt bylo objeveno a je spojováno zejména s oblastí medicíny, jeho podstata pochopitelně spočívá v lidské psychice a je předmětem psychologického zkoumání. Zároveň téma postupem času proniklo do dalších oborů a stalo se tak interdisciplinárním pojmem (Bleaseová, Kirsch, 2016). Rief a Petrie (2016) ve své práci zmiňují efekt placebo vedle klasické medicíny také v kontextu terapeutické praxe. Při terapii je v této rovině zvláštním aspektem také vztah mezi terapeutem a klientem. Zatímco pozitivní terapeutický vztah může predikovat úspěšný výsledek pomáhajícího procesu, negativní vztah může usnadnit rozvoj nežádoucích účinků. Kvalita

terapeutického vztahu současně ovlivňuje adherenci pacienta, která rovněž může přispívat k pozitivním výsledkům. Výskyt placebo efektu v psychoterapii zmiňují také další autoři (Patterson, 1985; Wampold a kol., 2005; Bleasová, Kirsch, 2016).⁴

K placebo efektu dochází, pokud léčba a její kontext spouští kladná očekávání ohledně pozitivního výsledku. Pokud jsou ovšem očekávání záporná, efekt může být přesně opačný. V takovém případě je jev nazýván jako **nocebo efekt** (Rief, Petrie, 2016). Termín *nocebo*, respektive *nocebo reakce*, jako první zavedl W. Kennedy ve svém článku z roku 1961. Nocebo reakci popisuje Kennedy (1961) jako opak placebo, přičemž autor odmítá tento termín jako označení nežádoucích účinků léků, ale přisuzuje jej subjektivní odezvě pacienta psychologického charakteru. Také podotýká, že některá léčiva byla z důvodu psychického nocebo efektu vyskytujícího se u pacientů vyřazena. V případě nocebo efektu hraje zásadní roli verbální projev lékaře a další kontext léčby, stejně tak jako je tomu v případě placebo efektu. Touto cestou může ošetřující vyvolat negativní až škodlivý nocebo efekt, jenž může způsobit zhoršení stavu pacienta bez jakéhokoliv podání látky. Stejně jako u placebo efektu, i u nocebo efektu jsou sdělovány příslušné informace pacientům (Colloca, Miller, 2011). Rief a Petrie (2016) ve svém výzkumu prokazují, že očekávání závisí na minulých zkušenostech a je ovlivňováno biologickými a psychologickými odlišnostmi, jako jsou genetické, osobnostní nebo specifika aktuálního stavu člověka. Závěrem autoři apelují na to, aby se výzkumy více zaměřovaly na to, jak lze existující očekávání modifikovat. Placebo i nocebo efekty spočívají v očekávání založeném na vnějším podnětu, který je východiskem vlivu.

⁴V rámci psychologické filozofie dokonce existovala dlouho trvající představa, že celkový efekt, kterého psychotropie dosahuje, je způsoben právě na základě principu, který je běžně označován jako placebo efekt (Grünbaum, 1981, 1986; Patterson, 1985; Jopling, 2008).

Jako jednu z hlavních identifikovaných složek přispívajících k reakcím na placebo označují Schwarzová a kol. (2016) právě očekávání. Pro označení tohoto fenoménu dokonce přímo používají slovní spojení *expectancy effect* a na dalších studiích poukazují na přítomnost tohoto jevu v širokém spektru vědních oborů. Název tohoto jevu můžeme přeložit jako **efekt očekávání**. Corsini (2016) uvádí, že se jedná o lidskou tendenci vycházející z očekávání, v jejímž důsledku jsou zastírány lidské schopnosti pozorování a zdůvodňování a na jejichž základě může dojít k chybnému či zkreslenému úsudku, který se více přizpůsobí výsledku, jaký člověk očekával. Matsumoto (2009:194) se také o tomto fenoménu zmiňuje a vymezuje jej obdobným významem jako „*nepřesné vnímání události pozorovatelem v závislosti na tom, co je očekáváno.*“. Toto očekávání může vycházet z implicitních znalostí statistických zákonitostí, které jsou poté náhodně používány k přizpůsobení chování, nebo může vycházet z explicitních přesvědčení například o situacích, jiných činitelích, sobě, nebo o specifických situacích. Explicitně získaná očekávání mohou být dále rozdělena na ta, která jsou záměrně využívána pro rozhodování a na ta, která svůj vliv ovlivňují bezděčně (Schwarzová a kol., 2016). Efekt očekávání je tedy popisem obecného principu, na jehož základě (nejen) placebo a nocebo efekt fungují.

Pokud nahradíme vnější podnět placebo podnětem vnitřním a abstraktnějším, tedy určitým osobním přesvědčením, preferencemi, či názorem, který též může sloužit jako zdroj očekávání, setkáme se v oblasti psychologie s dalším fenoménem, který je odborně označován jako **konfirmační zkreslení**. Tento termín je „*používaný v odborné psychologické literatuře a označuje jev spojený s hledáním nebo interpretací důkazů takovým způsobem, který je nakloněný existujícímu přesvědčení, očekávání nebo hypotéze, jímž daný člověk disponuje.*“ (Nickerson, 1998:175). O konfirmačním zkreslení se v různých modifikacích zmiňují také další autoři z oblasti psychologie, kteří rovněž zohledňují širší souvislosti tohoto fenoménu. Frost a kol. (2015) hovoří o teorii schémat, jejímž prostřednictvím konstatují, že lidé si lépe zapamatovávají

informace, které jsou v souladu s jejich názorem. Sweeney a Gruberová (1984) pro změnu uvádějí, že lidé informace odporující jejich názoru v důsledku tzv. efektu selektivního vybírání informací méně vyhledávají, Výrost a Slaměník (2008) zmiňují pojem selektivní vědomí, které způsobuje směřování pozornosti člověka na osobně relevantní podněty, a bezesporu bychom našli další podoby interpretace obecného principu konfirmačního zkreslení, kdy zkrátka člověk selektivně inklinuje k pro něj příhodným a očekávaným informacím a důkazům.

Jev nazývaný konfirmační zkreslení byl předmětem výzkumů přibližně od 60. let. V rámci psychologie jej popsal P. C. Wason (1960). Ten se ve svém experimentu nazývaném „úloha 2-4-6“ zaměřil na zkoumání lidí, kteří se snažili přijít na to, jaké matematické pravidlo tato číselná řada reprezentuje. Respondenti při experimentu navrhovali své vlastní trojice čísel, které dle nich pravidlu také vyhovovaly. To jim bylo následně potvrzeno či vyvráceno. Počet jejich pokusů nebyl nijak omezen a respondent mohl navrhnout své trojice tak dlouho, dokud nebyl zcela přesvědčen o tom, že pravidlo odhalil. Přestože oním pravidlem bylo pouhé uspořádání číslic ve zvyšujícím se pořadí, pouze velmi malá skupina výzkumného vzorku toto pravidlo identifikovala jako své první řešení. Tento princip je při plnění podobných úkolů označován jako „výhrazůstaň, *prohra-změň*“ (McKenzie, 2004), přičemž lidé v podobných případech chápou souhlasné potvrzení své odpovědi v podobě reprezentativního vzorku současně jako potvrzení své hypotézy o předpokládaném použitém pravidlu a dále pokračují v jejím dalším testování. V úloze 2-4-6 si tedy nejprve formovali předpoklad přítomného pravidla, například, že čísla v řadě se postupně zvyšují o dvě, a poté tento svůj předpoklad zkoušeli na různých trojicích, pro které jimi předpokládané pravidlo platí. Tím však nedodrželi tzv. Popperův princip falzifikace (Popper, 2005) a nadále se utvrzovali v mylné hypotéze. Pro Watsona (1960) bylo příčinou těchto omylů spoléhání se na konfirmativní data. Respondenti tedy hledali konfirmaci, nikoliv falzifikaci.

Dalším příkladem experimentu prokazujícího vliv konfirmačního zkreslení, respektive předpojatého přizpůsobení a postojové polarizace prokázali ve své studii Lord, Ross a Lepper (1979), kteří pro svůj experiment vybrali ze skupiny 151 studentů 24 zastánců trestu smrti a 24 jeho odpůrců. Každý z účastníků obdržel dvě studie zaměřující se na trest smrti. V rámci experimentu měl každý z účastníků obě studie prostudovat a rozhodnout o kvalitě jejího provedení a přesvědčivosti závěrů. Zatímco jedna studie prezentovala pokles četnosti vražd po zavedení trestu smrti a současně vyzdvihovala efektivitu a účinek tohoto druhu trestu, druhá studie demonstrovala negativní efekt způsobující navýšení počtu vražd a doporučující jeho zrušení. Obě studie byly fiktivní, ale upraveny do podoby běžných akademických textů. Výsledkem experimentu byla skutečnost, že zastánci trestu smrti častěji hodnotili studii podporující trest smrti jako odbornější a relevantnější oproti studii kritizující trest smrti. Ve druhé skupině byl v podobě opačných preferencí výsledný efekt stejný. Tento experiment se studenty prokázal u účastníků tendence věřit těm informacím, které více konvergují s jejich výchozím názorem. Mimo to byly postoje studentů po ukončení experimentu ještě více názorově vyhraněnější než z počátku.

2.1.2 Očekávání jako motivace

Slavný příběh o květinářce Líze, jež se s pomocí profesora fonetiky Higginse snaží stát skutečnou dámou je na základě slavné komedie dramatika G. B. Shawa s názvem Pygmalión v široké veřejnosti dobře znám. Méně populární je však antická pověst o Kyperském králi téhož jména, která je dílu předlohou. Původně Kyperský král a podle pozdější verze pověsti sochař Pygmalión, naplněn touhou po dokonalé ženě, vytvořil ze slonoviny skulpturu ženy tak nesmírně krásnou, až se do ní sám zamiloval a prosil bohy, aby do sochy vdechli život. Bohyně Afrodita jeho prosby vyslyšela a sochu oživila. Tak přišla na svět Pygmaliónova žena Galatea (Bahník, 1974).